

Germuska Pál

A szocialista városok létrehozása

Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948-1953 között

A dokumentumok hozzáférhetetlensége miatt az 1980-as évek közepéig tartotta magát az a vélekedés, hogy a Rákosi-korszakban nem is létezett terület- és településfejlesztési politika, csak a szocialista városok építésére vonatkozó ad hoc tervek készültek. Ez az állítás annyiban igaz, hogy 1948–1953 között sem a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetése, sem a Minisztertanács vagy az Országgyűlés nem hagyott jóvá speciálisan terület- és/vagy településfejlesztési programot (hacsak az I. ötéves terv néhány idevonatkozó mondatát nem tekintjük annak). Azaz koherens terület- és településfejlesztési politikáról valóban nem beszélhetünk e periódusban. (Hivatalosan jóváhagyott és kormányprogram szintjére emelt terület- és településfejlesztési programok csak később, az 1950–60-as évek, illetve az 1960–70-es évek fordulóján születtek.) Azonban a Területrendezési Intézet (TERINT) iratanyagának felfedezését (amely Belényi Gyula nevéhez fűződik) és az Országos Tervhivatal (OT) iratainak kutathatóvá válását követően kiderült, hogy különböző tervezőműhelyek a Rákosi-korszakban is számos fejlesztési programot dolgoztak ki, csak azok hivatalos, végleges jóváhagyást nem nyertek.

Az elmúlt másfél évtizedben a Rákosi-korszak terület- és településfejlesztési politikájáról több, különböző szempontú feldolgozás készült. Elsőként Belényi Gyula írt a korabeli településfejlesztési koncepciókról, majd Ádám Anna az ipartelepítés és az ipar decentralizációja viszonylatában vizsgálta a szocialista területi politikát. Az 1990-es években Hajdú Zoltán település- és közigazgatás-földrajzi kutatásai keretében foglalkozott a témával, Belényi Gyula pedig az alföldi városok kapcsán tanulmányozta részletesen a fejlesztéspolitika problematikáját. A korszak legjellemzőbb térbeli-társadalmi produktumai, a szocialista városok szempontjából azonban mostanáig senki sem vizsgálta a terület- és településpolitikát.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy az 1948–1953 között kidolgozott különféle fejlesztési elképzeléseket és programokat áttekintve bemutassuk, hogy ezeknek a terveknek a legfőbb célja – előbb látenszen, utóbb nyíltan is – a szocialista városok létrehozása volt. Az említett időhatárok választását az indokolja, hogy ez az öt év a magyar ipar szerkezetének és a településstruktúra alakulásának szempontjából egyaránt meghatározó jelentőségű volt. Az 1948–1953 között megkezdett beruházások és városépítkezések egyfajta kényszerpályára állították a későbbi fejlesztéspolitikát is: lehetetlen volt félbehagyni, pusztulni engedni a milliárdos investíciókat, viszont befejezésük továbbra is súlyos tehertételt jelentett a nemzetgazdaságnak.

Tanulmányunkban elsőként röviden felvázoljuk, hogy mely intézmények foglalkoztak a terület- és településfejlesztés kérdéseivel, illetve mely testületek rendelkeztek érdemi döntéshozatali vagy véleményezési jogkörrel e területen. Ezt követően

közelebbről megvizsgáljuk, hogy a szocialista városok milyen helyet foglaltak el az 1948–1951 között kidolgozott területfejlesztési és ipartelepítési tervekben, a szocialista országrendezési tervben, továbbá hogy miként érintette azokat az ipartelepítés végrehajtása. Külön foglalkozunk majd a településfejlesztési tervezetekkel és a településosztályozással. Végül megnézzük, hogy az infrastrukturális fejlesztések elosztása során hogyan biztosítottak kedvezőbb feltételeket a szocialista városoknak.

A részletes vizsgálat előtt azonban röviden tisztáznunk kell, hogy mely hazai településeket tekintjük szocialista városnak. Politikai, szociológiai, településföldrajzi és demográfiai kritériumok (a szocialista redisztribúciós rendszerekben elfoglalt kiemelt helyzet, a speciális ipari funkciók, az ipari foglalkoztatottak túlsúlya, a városi tradíciók hiánya és a gyors népességnövekedés) együttes figyelembe vételével 11 magyar települést sorolunk a szocialista városok kategóriájába: Ajkát, Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Oroszlányt, Ózdot, Salgótarjánt, Százhalombattát, Tatabányát, Tiszaújvárost és Várpalotát. E 11 város közül kettőnek (Százhalombatta és Leninváros–Tiszaújváros) az alapítása ugyan időben kívül esik a vizsgált perióduson, de a kiemelt helyzetről elmondottak esetükben is érvényesek (egy későbbi időszakban is).

Döntési mechanizmusok és jogkörök a fejlesztéspolitikában

Egy olyan bürokratikus jellegű rendszerben, mint a szocializmus volt, különösen fontos, hogy egy-egy részpolitikával milyen főhatóságok, testületek foglalkoznak, van-e az adott területnek önálló minisztériuma stb. A szocialista rendszerben a fejlesztéspolitikák szigorú hierarchiába tagozódtak a következők szerint:

a kommunista ideológia és a mindenkor katonapolitikai helyzet határozta meg a gazdaságpolitikát;

a gazdaságpolitikai prioritások szabták meg az iparosítás tempóját és struktúráját, azaz a gyakorlati iparpolitikát;

az iparpolitika szabott irányt a terület- és településfejlesztési politikának.

Egy-egy település és térség sorsa tehát a gazdaságpolitikán állt vagy bukott, önálló terület- és településfejlesztésről a vizsgált periódusban nem beszélhetünk. A vázolt hierarchia ugyanakkor a döntési szinteket is kirajolja.

Az első szint az MDP Titkársága, illetve Politikai Bizottsága (PB) – gyakorlatilag Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály – kizárólagos kompetenciájába tartozott. Ez természetesen nem zárta ki, hogy e két testület alkalom-, vagy inkább kampányszerűen ne foglalkozzon egyes kiemelt nagyberuházásokkal (Sztálinváros, Komló, Kazincbarcika stb.), vagy az ipar-, terület- és településfejlesztés legfontosabb kérdéseivel. A Titkárság és a PB kötelező érvényű direktívákat fogalmazott meg, s utasításaira intézkedett az államigazgatás irányában az Elnöki Tanács, a Minisztertanács, vagy a Népgazdasági Tanács (NT). A többszörös személyi átfedések (Rákosi a Minisztertanács, Gerő a NT elnöke volt stb.) garantálták a direktívák végrehaj(ta)tását.

A második szint – pártvezetés rendszeres és operatív beavatkozása mellett – főként az OT hatáskörét képezte. Az OT az ambiciózus Vas Zoltán vezetése alatt gazdasági csúcsminisztériumként irányította a magyar gazdaság átalakítását, majd tervgazdaságként való működését. A Tervhivatal apparátusa viszonylag nagy önállósággal dolgozta ki a fő irányvonalon belüli hangsúlyokat, fejlesztési elképzeléseket. (1953. év elején éppen ez a pártvezetés által túlzottnak tartott önállóság vezetett Vas Zoltán leváltásához.) Az OT szervezete egyfelől leképezte az államigazgatás struktúráját konkrét minisztériumokat felügyelő főosztályokkal (szénbányászati, kohászati stb.), másfelől olyan főosztályai is voltak, amelyek több tárcát érintő ügyekkel foglalkoztak (például a beruházási és telepítési, a közületi vagy a szociális és kommunális főosztály stb.). Az egyes ágazati minisztériumok fejlesztési kérdésekben szűk mozgástérrel rendelkeztek, az OT legfeljebb konzultáció szintjén vonta be őket a döntések előkészítésébe. E főhatóságok lényegében csak a pártvezetés és az OT által kiszabott feladatokat bontották le az alsóbb irányítási szintek (iparigazgatóságok, trösztök stb.) számára.

A harmadik szint, maga a terület- és településfejlesztési politika kidolgozása alapvetően szintén az OT hatáskörébe tartozott. (A kulcskérdésekben természetesen itt is a Titkárság és a PB mondta ki a végső szót.) Ugyanakkor a Tervhivatal illetékes főosztályai rendszeresen egyeztettek a Belügyminisztérium Helyi Tanácsok Főosztálya Területszervezési Osztályával, az Építésügyi Minisztérium városfejlesztéssel foglalkozó főosztályával, a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium infrastruktúráért, valamint a Könnyűipari Minisztérium szociális és kommunális ügyekért felelős főosztályával. A Tervhivatal mellett ezen a szinten jutottak szerephez a különböző tervezőműhelyek (az OT-nak alárendelt TERINT, illetve a VÁTI), amelyek több esetben „önszorgalomból” is készítették tervezeteket. A megyei és helyi tanácsok elméletileg és gyakorlatilag is kívül maradtak ezen a döntési mechanizmuson, márcsak azért is, mert a jogszabályok sem írták elő a velük történő egyeztetést. A tanácsoknak tehát az ipar-, a terület- és a településfejlesztés kérdéseibe szinte semmilyen beleszólása nem volt.

Mindezeket túl nem szabad megfeledkeznünk az MDP Központi Vezetősége (KV) osztályairól (közkeletű nevén Pártközponttról), amelyek tevékenységükkel mindhárom szintet átfogták. Az Adminisztratív Osztály, az Állampolitikai Osztály, az Államgazdasági Osztály, a Terv- Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály, az Ipari és Közlekedési Osztály a pártvezetés döntéseinek előkészítésében és végrehaj(ta)tásában egyaránt részt vett. Ezen osztályok egyrésztől közvetlen kapcsolatot tartottak a minisztériumokkal és főhatóságokkal, az iparigazgatóságokkal, az ipari trösztökkel és egyes kiemelt nagyvállalatokkal (utasították, ellenőrizték, beszámoltatták őket; adatokat, javaslatokat kérhettek tőlük), másrésztől a párt vezető testületei számára készítették elő a megfelelő jelentéseket, statisztikákat, adatokat.

A döntési mechanizmusról rajzolt képhez az is hozzátartozik, hogy 1948-1953 között a legfontosabb fejlesztési döntéseket az országot teljhatalommal irányító MDP Titkársága és PB-je hozta, ám e két a testület igen ritkán bírálta felül az OT vagy a Pártközpont apparátusa által készített javaslatokat. Ez azt is jelenthette volna, hogy szigorúan szakmai szempontú döntések születnek, de nem erről volt szó. A Pártközpont osztályain, az OT és a minisztériumok főosztályain ugyan többé-kevésbé szakmai munka folyt, ám azt is oly mértékben átítatta a kommunista

ideológia, hogy ebben az időszakban értelmetlen dolog „szakmai” és „politikai vezetés” ellentétéről beszélni. Valódi fejlesztési alternatívákat csak a független tervezőműhelyek tudtak felmutatni, mint például az Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége, a Budapesti Műszaki Egyetem Városépítési Tanszéke, vagy maga a TERINT (1949 decemberéig). Az általuk kidolgozott elképzelések azonban oly mértékben rendszeridegenek voltak, hogy – a TERINT néhány elgondolását leszámítva – semmilyen formában nem épültek be a szocialista tervezés gyakorlatába.

A terület- és településfejlesztés korabeli szereplőinek és döntési mechanizmusainak rövid áttekintését követően most nézzük meg, hogy milyen területi és települési problémákkal kellett szembenézni az 1940-50-es évek fordulójának Magyarországon, s ezekre milyen válaszok születtek.

Területfejlesztési és ipartelepítési tervek 1948–1951

Az 1940-es évek végén Magyarországot szembetűnő területi és települési egyenlőtlenségek osztották meg: változatlan volt Budapest ipari és települési túlsúlya és a hagyományos ipari régiók (Budapest környéke, Észak-Magyarország és Észak-Dunántúl) ipari és infrastrukturális előnye az Alfölddel és a Dél-Dunántúllal szemben. Az egyenlőtlenségeknek a felszámolását politikusok és gazdasági szakemberek egyaránt az elmaradott térségek és települések iparosítástól várták. Az iparosítást két további tényező is motiválta: a közelinek hitt újabb háborúra készülve megfelelő ipari-katonai potenciál kiépítése, illetve a társadalom átalakításának, a tömeges városi munkásosztály létrehozásának igénye.

Mindezeknek megfelelően már az I. ötéves terv előkészítése során is az iparosítás szempontjai kerültek előtérbe. Az OT 1948 nyarán Budapest, Miskolc, Ózd ipari központok fejlesztését, valamint a Duna mentén egy vasipari komplexum és település létesítését irányozta elő. A középtávú terv területi és települési kérdéseinek kidolgozásával megbízott TERINT munkatársai - az OT eredeti elgondolásával ellentétben - a centrumok növesztése helyett három regionális nehézipari együttműködés tervét vetették papírra: egy Sajó-völgyi, egy mecsek-baranyai és egy Zagyva-völgyi kooperációét. Mindegyik a meglévő központok (Ózd, Miskolc, Pécs, Salgótarján) túlterheltségét igyekezett csökkenteni, és új városok létrehozásával (Sajókazinc és Berente, Komló és Mohács, illetve Nagybátony és Lőrinci térségében) kívánta fejleszteni a gyengén urbanizált térségeket. 1949 elején három fő tengely kiemelt fejlesztésére tett a TERINT javaslatot: egy észak-kelet-dél-nyugati bányászati, nyersanyagbázisra támaszkodó, de vízbázisban szegény tengelyre; valamint a Duna, illetve a Tisza vízbázisára alapított egy-egy észak-déli tengelyre. Ezeket az elgondolásokat a Pártközpont hivatalosan elutasította, ugyanakkor az OT az ipartelepítési elképzelések kiindulási pontjaként használta azokat (lásd alább bővebben).

1949 januárjában az MDP PB által az I. ötéves terv kidolgozásához előzetesen megadott irányelvek a kohászat, a gépipar, a vegyipar és a vasúthálózat fejlesztését szorgalmazták leginkább. Bár a nyilvánosság előtt még sok szó esett az ágazatilag és területileg kiegyensúlyozott fejlesztésről, a különböző tervezőműhelyek fő feladata egyre inkább csak az iparosítás területi és települési elhelyezésére szűkült úgy, hogy a telepítés megfeleljen a nyersanyag-adottságoknak, a műszaki, a munkaerő-

gazdálkodási, a közlekedési, a katonai-védelmi és nem utolsósorban a politikai szempontoknak. Az új középtávú terv előkészítése során a TERINT, az OT, az - akkor még egységes - Iparügyi Minisztérium és a Pártközpont megfelelő osztályai óriási munkát végeztek a konkrét telepítési helyszínek meghatározása érdekében. Csakhogy a politikai vezetés – a nemzetközi helyzet változásai és egyéb megfontolások alapján – állandóan új és új kívánásokkal állt elő, amivel lényegében lehetetlenné tette a tervezőmunkát. (Ennek közismert példája a régóta óhajtott grandiózus vaskombinát építési helyszínének kiválasztása körüli tortúra, de említhetjük a városfejlesztési-rendezési tervek állandó módosításait is.)

Az egyik első, konkrét helyszíneket is tartalmazó ipartelepítési vázlatot az OT-ban 1949. április végén vetették papírra. A hivatal ipari osztálya – politikai jóváhagyás hiányában – ekkor azonban még csak néhány tervezett új üzem hozzávetőleges helyét adta meg.

Részletesebb dokumentáció elkészítésére csak az ötéves terv készítésének utolsó pillanataiban, 1949 őszén került sor. Az OT Üzemtelepítési Osztályán valószínűleg ekkor állították össze az Ötéves üzemtelepítési tervet, amelyben egyértelműen felismerhetők a fentebb ismertetett TERINT-tervezet elemei: a Sajó-völgy, a Tisza-mente és Mohács-térségének fejlesztése. Az Ötéves üzemtelepítési terv fő célként új ipari gócpontok létesítését és a nagy mezőgazdasági munkaerő-felesleggel rendelkező területek iparosítását tűzte ki. A koncepció fontos elemének tekinthetjük, hogy a Mohács-környéki tervezett iparvidék egyfajta déli ellenpólust képezzen az északi ipari térségekkel szemben. Új városok létesítéséről vagy meglévő ipari centrumok várossá alakításáról nem esett szó e dokumentumban.

Az MDP PB mellett gazdasági előkészítő testületként működő Államgazdasági Bizottság 1949. október közepén vitatott meg egy 1950. évre szóló ipartelepítési tervet, amely a korábbi Ötéves üzemtelepítési terv főbb elemeinek felhasználásával készült. Az 1950. évi terv már keretösszeget is rendelt az egyes beruházásokhoz: a mohácsi „nehézipari gócpontra”, a komlói bányákra és a Sajó-völgyi új löpor-, illetve nitrogéngyárra több mint 4 milliárd forintot irányzott elő. Ezt a telepítési tervet végül nem hagyta jóvá az Államgazdasági Bizottság, hanem ún. „telepítési irányelvek” kidolgozására szólította fel a Tervhivatalt.

Eközben az MDP vezetése 1949 késő őszén – a nemzetközi politikai helyzet változása miatt – a részletes következő évi tervek kidolgozása helyett a középtávú terv minél gyorsabb elfogadtatására törekedett. Erre a sietségre mi sem volt jellemzőbb, mint hogy a legnagyobb volumenű beruházás, az új vasipari kombinát „telephelyváltását” (Mohács helyett Dunapentele) át sem vezették a PB, majd a Parlament elé kerülő ötéves tervjavaslaton. Mindenesetre az 1949 decemberében megszavaztatott, az I. ötéves tervről szóló törvény a tervidőszakban 263 új ipari üzem létesítését írta elő. Ezeknek a 44%-át a nehézipari üzemnek tervezték. A Tiszántúl, a Duna-Tisza-köze, illetve a Dunántúl elmaradott megyéit gyárak telepítésével kívánták fejleszteni. A törvény ezen kívül két új iparvidék - a borsodi és a pécs-mohácsi - létrehozásáról is rendelkezett. A tervtörvény távlati célként megfogalmazta Magyarország elmaradott térségeinek felzárkóztatását, de egyrészt ezt kizárólag ipar telepítésével kívánta elérni, másrészt a taxatív felsorolásba többnyire csak a meglévő ipari térségekbe telepítendő létesítmények kerültek be.

Az OT által 1950. februárjában kidolgozott, és az MDP Titkársága által jóváhagyott, 1950. évi ipartelepítési terv aztán eléggé egyoldalúan értelmezte a tervtörvényben lefektetett célkitűzéseket. Ugyanis a terv „a budapesti ipari centrum egészséges megbontása és új vidéki ipari gócpontok létesítése” címén mindössze három körzet fejlesztését irányozta elő: Sajószentpéter–Kazincbarcika környékét (Borsodi Kombinát), Dunapentele–Dunaföldvár környékét (vaskombinát) és Várpalota–Veszprém–Balatonfűzfő vidékét (közép-dunántúli iparvidék). A korábban tervezett fővárosi és alföldi beruházásokat erőteljesen mérsékeltek, bár leszögezték, hogy „honvédelmi szempontból fontosabb, nagy volumenű, elsősorban nehézipari telepítéseket általában a Duna vonalától keletre kell elhelyezni”. A terv végül összesen 2,3 milliárd Ft beruházására tett javaslatot: ennek majd 60%-át az iparban, illetve közel a felét az északi régióban kívánták felhasználni. A Duna-Tisza köze és a Tiszántúl a források alig negyedét kapta, és szociális-közületi beruházásokat egyáltalán nem terveztek e két régióban.

Az 1950. év folyamán – az éves ipartelepítési tervnek megfelelően – számos nagyberuházás kezdődött meg egyszerre az ország különböző pontjain: a várpalotai és komlói bányák bővítése; a Dunai Vasmű építése Dunapentelén; az ózdi és diósgyőri kohászati rekonstrukció; a várpalotai és tatabányai alumíniumkohó építése, illetve felújítása stb. E munkák döntő többségét természetesen nem lehetett néhány hónap alatt befejezni. Az OT – valószínűleg 1951 elején készült jelentésében – 16 sűrűn gépelt oldalon sorolta fel a folyamatban lévő és megkezdendő újabb beruházásokat. A jelentés szerint a következő évre áthúzódó beruházások összege 1950-51 fordulóján elérte az 5 milliárd forintot, amiből 2,7 milliárd a nehézipart, 0,9 milliárd pedig a védelmi ágazatot érintette. Mindezen túl 1951. évben 0,9 milliárd forintnyi polgári és 1,7 milliárdnyi katonai jellegű beruházást kívántak megindítani.

1950-ben és 1951 első felében a nagyberuházásoknak az ötéves tervtörvény előírásait mellőzve egyedi eljárás során kerestek telephelyet. Ezért lett volna mihamarabb szükség az ipartelepítési politika céljainak összegzésére. Az országos ipartelepítési tervet végül a TERINT készítette el, és hosszas egyeztetések után 1951. július végén terjesztette be az OT Beruházási és Telepítési Főosztálya Kollégiumának. Ennek kidolgozása során a négy „sztálini ipartelepítési elvből” indultak ki (1. gazdaságosság, 2. iparilag elmaradott területek fejlesztése, 3. a falu és a város közötti különbség felszámolása, 4. honvédelmi szempontok), valamint tekintettel voltak a beruházások végrehajtásának folyamatosságára, egyes települések ipari profiljára és Budapest további iparosításának megakadályozására. A tervben a TERINT 162 db, összesen 21,86 milliárd Ft értékű beruházással járó országos jelentőségű üzem elhelyezésére tett javaslatot. Ezen összeg közel felét, 10,2 milliárd forintot a szocialista városok építésére és üzemének fejlesztésére kívánták költeni. Budapest területén nem terveztek érdemi ipari fejlesztést, így a fővárosra nem is tértek ki. E tervezet összeállításakor derült fény kb. 1,15 milliárd forintnyi járulékos beruházási szükségletre, amelyek bár létfontosságúak voltak (vízvezeték, csatorna, energiaellátás, útépités, iparvágány), addig mégsem számoltak velük. E beruházási többletigény 99%-a Dunapentelén, Kazincbarcikán és Várpalotán keletkezett.

A TERINT országos ipartelepítési tervében az egyes beruházások leírásához kapcsolódó indoklásokban leginkább politikai-ideológiai érvek sorakoztak. Hol ipari város létrejöttéről (Kazincbarcika és Várpalota), hol az „egész környék politikai

jellegének megadásáról” (Komló), hol pedig kifejezetten „új szocialista város” (Oroszlány, Ózd) alapjainak lerakásáról beszéltek. (Megjegyzendő, hogy az utóbbi óhaj Esztergom–Dorog és Szigetszentmiklós tervében is szerepelt, ám mivel a beruházások az elhatározott mértékben nem valósultak meg, így ott a várossá nyilvánítás is elmaradt.)

Az országos ipartelepítési terv hivatalos jóváhagyást nem nyert, a TERINT mégis újabb, hasonló koncepciót dolgozott ki. A TERINT Kollégiuma által 1951 novemberében megvitatott Az 1953–54. évben létesítendő üzemek telepítési terve című dokumentum már csak a következő éveket illetően tehetett javaslatot, hiszen időközben - egyedi telepítéssel - milliárdos beruházások kezdődtek meg. Az előterjesztés indoklása szerint „a nemzetközi helyzet élesedése”, a „honvédelmi szempontok fokozott érvényesítése” és egyes üzemek megnövekedett munkaerő-szükséglete miatt új telephelyek kijelölésére volt szükség. 23 üzem tervezett telephelyét megváltoztatták (köztük Rakamaz helyett Tiszapalkonyát javasolták a majdani vegyikombinát telepítésére), valamint 22 újabb üzem (köztük egy ózdi kokillagyár és egy várpalotai anódmassza-gyár) telepítésére tettek javaslatot. 23 korábban tervezett beruházás megkezdését pedig bizonytalan időre elhalasztották. Tudomásunk szerint - többi elődjéhez hasonlóan - e telepítési terv is az íróasztalfiókban végezte pályafutását.

A szocialista országrendezési terv kidolgozása és az ipartelepítés végrehajtása, 1951–53

A TERINT Területrendezési Főosztályán 1951 decemberére készült el az országos területrendezési terv, amely az intézet minden fontos korábbi munkáját felhasználva 33 kötetben összegezte a tervezőintézet fejlesztési elképzeléseit. A tervezet „szigorúan bizalmas” minősítése alapján feltételezhetően a legszűkebb politikai-gazdasági vezetés számára készült azzal a céllal, hogy a toldozott-foldozott, s egyébként is csak keretjellegű I. ötéves terv mellett (helyett?) irányt szabjon a fejlesztéseknek. Ez a dokumentáció az 1948–1953 közötti periódus legnagyobb szabású és legalaposabb terület- és településfejlesztési programja volt, amely összefoglalása a különféle korábbi ipartelepítési koncepcióknak, és mintegy esszenciáját adja a korszak fejlesztéspolitikai gondolkodásának.

Az összeállítóknak A dokumentáció célja, tárgya és tartalma című 1. kötetben kifejtett álláspontja szerint a programra a beruházások célszerűbb telepítése érdekében volt szükség. A legelsőként kidolgozott, kiemelt településekre vonatkozó ún. tervezési programokra épült a települések osztályba sorolásának rendszere is. Az összeállítók szerint az osztályozás biztosította ugyan a súlypontképzést, de a beruházások telepítését egy szűk körre, kizárólag az I. osztályú településekre korlátozta. (A településosztályozásról lásd alább bővebben.)

A terjedelmes tervdokumentáció 2–10. kötetei a beruházások telepítésére vonatkozó adatokat tartalmazták, és a népgazdaság egyes ágait ölelték fel területrendezési szempontból. A 11–31. kötetekben összegyűjtötték az I. osztályba sorolt városok és községek tervezési programját és terület-felhasználási tervét, valamint – amennyiben elkészült – általános városrendezési tervét. Utóbbiakhoz kapcsolták a kísérletként készített megyefejlesztési tervek vázlatait is. Budapesttel azonban furcsamód egyáltalán nem foglalkoztak arra hivatkozva, hogy az „nem tartozott a TERINT

feladatkörébe”. A hatalmas munkával összeállított országos területrendezési terv nagy része végül szintén fiókban maradt. Erre talán a dokumentáció 33., Összefoglaló kiértékelés és javaslatok című kötetében megfogalmazott kritikák szolgálhatnak magyarázatul. Az összegzés készítői ugyanis az ágazati tervek kiegészítésének és kontrolljának szánták a területi tervezést, ami nyilván nem aratott osztatlan sikert az ipari minisztériumoknál. A tervezők ráadásul bírálták a – legfelsőbb politikai vezetés által is jóváhagyott – gyakorlatot: „Természetszerű, hogy elsősorban ipari üzemeket kell építenünk. Az is természetszerű, hogy másodsorban kapcsolódik a lakás ehhez. És érthető, hogy a különböző szociális, kulturális stb. létesítményeket csak harmadsorban létesítjük. De [...] az már teljesen helytelen, ha a házakat úgy építjük, hogy azokhoz az utat, vízvezetékét stb. később, külön költséggel kell megvalósítani. Vagy hogy egész házsorokat építünk fel üzletek, óvoda, iskola nélkül. [...]Azaz] egyszerűen nem vagyunk képesek mindazokat a létesítményeket megépíteni, melyek egy más létesítmény miatt (iparüzem) szükségesek.” Ezek az állítások bármennyire is helytállóak voltak, valószínűleg már nem értek bele az „építő kritikai” kategóriájába. Mindenesetre tény, hogy sem az OT vezetése, sem a Pártközpont illetékes osztályai nem foglalkoztak a dokumentációval.

A hazai pártvezetés ráadásul a „nemzetközi helyzet élesedése” miatt a gondosabb tervezés helyett az iparosítás tempójának fokozásával volt elfoglalva. Az MDP PB 1952. február eleji, a folyó évi tervről szóló határozatában leszögezte: a befejezetlen és elhúzódnó beruházások számát további koncentrációval kell csökkenteni, „az erőket az ötéves terv célkitűzéseivel szorosan összefüggő legfontosabb beruházásokra kell összpontosítani”. A több mint 17 milliárd forintos beruházási főösszeg 43%-át irányozták elő a nehéziparra, azon belül is főként a kiemelt létesítményekre: a Sztálin Vasműre, a komlói szénbányákra, a kazincbarcikai és a várpalotai kooperációra stb. 1952-ben 175 folyamatban lévő beruházást kívántak befejezni, és 20 újat megkezdeni.

A gazdaság ilyen megterhelést azonban már nem bírta el. Emiatt 1952 szeptemberében – az ipartelepítési tervektől függetlenül – az MDP PB ismételtén a beruházások további koncentrációjáról volt kénytelen dönteni. Ugyanis még az olyan kiemelt létesítményeknél is, mint a Sztálin Vasmű, a diósgyőri kohászati rekonstrukció vagy a borsodi kooperáció, nyár végén még csak 20–40%-ig teljesítették az éves beruházási tervet. A PB-határozat a terv végrehajtása érdekében egyfelől elrendelte, hogy hitelkeret átcsoportosítással a „termelő beruházásokat, ezen belül a nehézipari és elsősorban az alapanyagok termelését biztosító nagylétesítményeket” kell előnyben részesíteni; másfelől „a beruházások szétforgácsolásának megakadályozása érdekében új létesítményekhez hozzáfogni [...] nem szabad”.

A látványosan fokozódó nehézségek ellenére 1952. december elején az OT közel 10 milliárd forintnyi újabb ipari beruházás következő évi elvégzését irányozta elő. Alig két hónappal később azonban már válságtanácskozásra ült össze az MDP Titkársága, mert az ipari termelés minden szektorban jelentősen elmaradt az előirányzatoktól. A Titkárság 1953. február 11-i határozatában ezért a termelés mindenáron való fokozását sürgette.

Közben a gazdasági válságjelekkel mit sem törődve az OT Beruházási és Telepítési Főosztálya már a II. ötéves terv telepítési irányelvein dolgozott. E munkálatok

részeként értékelte az MDP KV Államgazdasági Bizottsága a beruházások telepítésének tapasztalatait. A beszámoló az ipartelepítés fő hiányosságai között említette, hogy egyes megyék (főként Tolna és Somogy) iparosítását elhanyagolták; hogy a városok fejlesztése tervszerűtlen volt, és hogy Budapest ipari súlyának csökkentése nem volt kellő ütemű. A gazdaság további szektoraiban végrehajtott beruházások kapcsán a jelentés kendőzetlenül beszélt a nem ipari térségek teljes elhanyagolásáról.

Az MDP Titkársága 1953. április végén az Államgazdasági Bizottság előbbi jelentését megjegyzés nélkül tudomásul véve határozott a készülő II. ötéves terv telepítési irányelveiről, lényegében a területfejlesztés további direktíváiról. Eszerint egyes iparágakat meghatározott körzetekbe kívánták telepíteni. Továbbá a túlzott koncentráció megakadályozása érdekében a nehézipari központokba és bányásztelepülésekre – mint Budapest, Miskolc, Győr, Salgótarján, Sztálinváros, Tatabánya, Várpalota, Komló és Kazincbarcika – csak a meglévő üzemekhez kapcsolódó, vagy a helyi nyersanyagot feldolgozó, illetve a lakosság ellátását célzó könnyű- és élelmiszeripari létesítményeket terveztek elhelyezni. A korábbi területfejlesztési politika korrekcióját jelentette az osztrák és a jugoszláv határ menti térségekre vonatkozó tilalmak feloldása. Az irányelvekben megfogalmazott két további elképzelés is azt jelezte, hogy a pártvezetés a pártvezetés az egyes régiókat kiegyenlítettebben kívánja fejleszteni. Egyrészt a főváros ellensúlyozása érdekében szorgalmazták, hogy Miskolc, Debrecen és Győr – regionális központként – 150–200 ezer fős ipari nagyvárossá fejlődjön. Másrészt a szocialista városok további erősítése mellett az elmaradt és az addig elhanyagolt régiók felzárkóztatását is szolgálta az ipari középvárosok fejlesztésének meghirdetése: ez 14 város 50–80 ezer lakosú, valamint 30 város és község 25–50 ezer lakosú várossá fejlesztését jelentette volna. Az egyenletes területi fejlesztés ezen többé-kevésbé helyeseltető törekvésén azonban rögtön ki is oltotta a fejlesztési erők összpontosításáról szóló - korábban is sokszor hangoztatott - kitétel. Összességében tehát szerény elmozdulás történt az I. ötéves terv fejlesztési koncepciójához képest. A készülő középtávú tervbe immár tételesen is bekerült a szocialista városok létesítésének programja: „Tatabányából mintaszerű, kulturált bányászközpontot kell létesíteni, Várpalotát [pedig] a meglévő falusias településből szocialista nagyvárossá kell alakítani”.

A további nagyszabású tervek kidolgozásának csak az agyonhajszolt nemzetgazdaság állapota szabott gátat: 1953 késő tavaszára az iparosítási program minden drasztikus intézkedés ellenére is kifulladt. Minden területen (termelés, beruházás, begyűjtés) egyre növekvő lemaradásokkal kellett szembenézni, így 1953. június elején elkerülhetetlen volt módosítani tervszámokat. Az MDP Titkársága azonban a kiemelt építkezések – Sztálinváros, Komló, Kazincbarcika – folytatását még ekkor sem adta fel, sőt ezek anyagellátásának bármi áron való biztosítására szólított fel. Így a nagy építkezések széleskörű leállítására és beruházási források átcsoportosításra csak Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése után került sor.

Településfejlesztési tervezetek és a településosztályozás

Az első ipartelepítési irányelvek 1950. év eleji megszületésével adva volt a településfejlesztési programok kiindulópontja, így a TERINT – az OT más főosztályaival együtt – megkezdhetette az országos program kidolgozását. Ennek első lépéseként különféle felméréseket végez(ett)ek, majd egyre szűkülő körökben

határozták meg a fejlesztésre érdemes települések körét, hogy végül elkészüljön a településosztályok háromosztatú rendszere.

Az egyik első „rostálásra” 1950. július elején került sor, amikor a TERINT összeállította a magyar települések rangsorát. Ennek célja az volt, hogy felmérjék azon helységeket, amelyek „fejlesztés szempontjából tekintetbe vehetők”. Öt kategóriát állítottak fel, amelyekbe összesen 299 település soroltak be:

főváros (Budapest),

regionális jelentőségű nagyvárosok (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs, Szeged, Szolnok),

középvárosok,

kistáj-központok,

helyi jelentőségű települések.

A szocialista városok számára – mintegy megelőlegezve a bizalmat, hogy belátható időn belül képesek lesznek valódi városi funkciókat ellátni – a III., illetve a IV. kategórián belül önálló alkategóriát kreáltak (az „ipari jellegű” települését).

A TERINT e tervzetének további sorsa nem ismeretes, mindenesetre ennek alapján készítette el az intézet újabb javaslatát az OT Beruházási és Telepítési Főosztálya Kollégiuma számára 1950. november elején. A javaslat „egy egészséges, szocialista város- és község-hálózat” kialakításának s ezzel párhuzamosan új közigazgatási beosztás szervezésének szükségességét vetette fel, mivel a meglévő városhálózat a „szocialista termelés érdekeinek nem felel meg”. A településeket a termelési központok köré szervezett új közigazgatási egységek felállításáig tartó átmenet idejére kívánták – a beruházások megfelelő területi elosztása érdekében – kategorizálni.

A korábbi csoportosítás némi egyszerűsítésével, ezúttal négy „főcsoportba” sorolták immár a teljes magyar település-állományt:

országos fontosságú települések (117 db),

megyei fontosságú települések (163 db),

járási fontosságú települések (1850 db),

nem fejlesztendő települések (1291 db).

Az I. főcsoporton belül kreált, az „ötéves terv súlyponti települései” elnevezésű (al)csoportban találjuk Dunapentelét és Kazincbarcikát is, a terv legnagyobb beruházásai ugyanis ide összpontosulnak és „minőségi változásokat idéznek elő” - szövege az indoklás. A többi szocialista várost a II. főcsoportba sorolták, amivel ismét a

hierarchia – a fővárost és a vidéki nagyvárosokat követő – felső régiójában kaptak helyet.

A szakmai jellegű tervezetek átdolgozásával rövidesen megszületett a politikai döntés is: az NT 1950. november közepén intézkedett a területrendezésről és a beruházások „tervszerű elhelyezéséről”. Ez az NT-határozat a korábbi többszintű településrangsorolási elképzeléseket immár a végletekig egyszerűsítve háromosztályos rendszert vezetett be:

az I. osztályba azokat a településeket sorolta, amelyek már az ötéves tervidőszakban „átlagon felül” fejlesztendők, valamint azokat, amelyeknek a területre nagyobb ipari vagy egyéb nagy beruházásokat telepítenek;

a II. osztályba sorolta azokat a településeket, amelyeknek városias fejlődését biztosítani kell, de országos átlagon felül nem fejlődnek;

végül az összes többi település a III. osztályba került.

Az NT ezen intézkedését ismételte meg magasabb jogszabályi szinten az Elnöki Tanács az 1951. évi 1. sz. törvényerejű rendelettel a város- és községrendezésről. Az immár rendelet által is előírt településosztályozás végrehajtásáról, azaz a konkrét települések besorolásának elveiről 1951. áprilisában tárgyalt az MDP KV Államgazdasági Bizottsága. A bizottság által elfogadott irányelvek szerint ettől fogva:

az I. osztályba sorolt településekre kellett telepíteni az országos jelentőségű beruházásokat,

a jelentős közlekedési beruházásoknak az I. osztályú települések egymás közötti közlekedési hálózatának kiépítését kellett szolgálnia,

a jelentős kommunális beruházásoknak az I. osztályú települések városias kialakítását és fejlesztését kellett szolgálnia.

A bizottság az OT által I. osztályúnak javasolt 76 település közül 72 fogadott el, valamint Budapest és Miskolc osztályon felüli besorolását is jóváhagyta. Ebbe a kivételezett osztályba az általunk szocialistának nevezett városok is mind bekerültek, s a magyar településállomány 97%-ának kárára jutottak jelentős fejlesztési forrásokhoz.

Az MDP KV Államgazdasági Osztálya egy héttel később állította össze előterjesztését a települések osztályba sorolásáról, amelyet az MDP PB 1951. május 3-án jóvá is hagyott. A határozatban ezúttal is a korábban elfogadott 72+2 várost és községet találjuk, a közlekedési beruházások elhelyezésénél viszont még külön hangsúlyt kaptak a honvédelmi szempontok is. Az állami apparátus formális jóváhagyása az I. osztályba sorolt települések jegyzékéről néhány nappal később, az NT ülésén született meg.

A kevésbé jelentősnek ítélt településeknek a II. és a III. osztályba történő besorolása 1951 tavaszán zajlott le, de a szocialista városokat ez már nem érintette. A II. és III. osztályba sorolt települések jegyzékét 1951 őszén, számos helyszíni vizsgálat után véglegesítették. Végül – Hajdú Zoltán számításai szerint – az összes magyar település 52,5%-a került a fejlesztendőkhöz, amelyekben az ország lakosságának 85,6%-a élt.

1952 májusában az alig 6 hónappal korábban nagy nehezen véglegesített településkategorizálást máris felülvizsgálták. Az OT – a gazdasági nehézségekre hivatkozva – 40%-kal (81-ről 49-re) csökkentette a II. osztályba sorolt települések számát a következő indoklással: „Népgazdaságunk jelenlegi fejlődési szakaszában városfejlesztésre csak minimális összegeket fordíthatunk és így minimumra kell redukálni azoknak a településeknek a számát, amelyeknek [...] városias fejlesztést biztosítani kell”. Ezzel érdemi fejlesztésre immár csak az I. osztályba sorolt községek és városok számíthattak, illetve azok közül is csak a kiemelt ipari beruházások helyszínei (Sztálinváros, Kazincbarcika stb.).

Ezután – az iratok tanúsága szerint – a településszintű további finomítása és a területrendezés kérdése helyett a területi átszervezés került a (politikai) figyelem középpontjába. Közben a tervezési feladatok megváltozása miatt a Minisztertanács 1952. nyár elején – különösebb előzmény és magyarázat nélkül – megszüntette a TERINT-et, és az OT-t bízta meg az intézet korábbi feladatainak ellátásával. A TERINT egykori feladatkörének „hatósági” részét ugyanakkor az Országos Építésügyi Hivatal kapta meg.

A településszintű osztályozás hatását, eredményét (pontosabban eredménytelenségét) a vizsgált időszakban nem értékelték. 1953 júniusa után az egész településkategorizálásról alig esett szó, a II. ötéves terv előkészítése során mégis ebből a szempontrendszerből indultak ki. Ezt bizonyítja például, hogy az OT Területi Tervezési Főosztálya egy 1954 februárjában készült előterjesztésében a kiemelt (azaz a korábban I. osztályba sorolt) települések körének újbóli meghatározására tett javaslatot. Az osztályozási alapelvek ezúttal csak részlegesen változtak. Országos jelentőségű ipart továbbra is csak kiemelt településre kívántak telepíteni, amelyek „lakosság számuknak, a területen betöltött központi szerepüknek, s az ipar követelményeinek megfelelő” infrastrukturális beruházásokat is kaptak. A kiemelt körön kívüli települések esetében fejlesztést már csak „szükséges mértékben”, illetve a „II. ötéves terv adta lehetőségeken belül” terveztek. A területi tervezési főosztály ezúttal már csak 51 települést kívánt a kiemelt jegyzékére felvenni. Ez a II. ötéves terv azonban végül sohasem készült el.

Az infrastrukturális fejlesztések elosztása

Az eddigiekben vázolt terület- és településfejlesztési törekvések eredményeként sajátos aszimmetrikus fejlődés következett be Magyarországon: bizonyos térségek és települések rendkívül dinamikus módon növekedtek, mások kifejezetten hanyatlásnak indultak és válságba kerültek. A kedvezményezett ipari térségekben bőséggel nyílt munkaalkalom, a „nem termelő” szféraként mellőzött, egyre elhanyagoltabb infrastruktúra azonban mind kevésbé tudott lépést tartani a szükségletekkel. Ez

természetesen súlyos feszültségekhez vezetett, amelyeket utóbb ismét csak az ipari települések egyoldalú fejlesztésével „orvosoltak”. Az alábbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen intézkedések születtek az infrastrukturális javak elosztására.

A hároméves népgazdasági terv idején (1947–1949) – annak újjáépítési jellege miatt – alig folyt kommunális fejlesztés. Az 1949 decemberében törvénybe iktatott I. ötéves terv infrastrukturális téren is szelektív fejlesztési elképzeléseket fogalmazott meg. A tervtörvény általánosságban az elmaradott régiók felzárkóztatását tűzte ki célul, a konkrétumoknál azonban, mint például a közlekedésről szóló fejezet (38. §), már csak a meglévő „nagyvárosok és ipari góccok” (Nagy-Budapest, Miskolc, Ózd, Salgótarján, Pécs) esetében írt elő komoly fejlesztést.

Az MDP PB által 1950. április végén elfogadott 1950. évi népgazdasági terv aztán már egyáltalán nem is foglalkozott a leszakadó térségekkel. A betervezett kereskedelmi, kulturális, szociális stb. beruházások szinte kizárólag a kiemelt települések ellátásának javítását célozták. Salgótarjánban, Újpesten, Tatabányán és Győrött egy-egy állami áruház, Komlón és Oroszlányban egy-egy új rendelőintézet, Diósgyőrött és Ózdon egy-egy 12 tantermes gimnázium építését írták elő. Ezzel szemben hét alföldi megye tanyán lakó parasztjainak „az új községekbe és településekbe való önkéntes beköltözését” mindössze 100 millió forintnyi hitellel tervezték segíteni.

A nyomdafesték még meg sem száradt ezen a PB-határozaton, amikor 1950. május végén a párt legfelsőbb testülete 750 millió forinttal felemelte az éves beruházási tervet, méghozzá a kommunális-szociális ágazatban. A „bánya- és iparvidékeken még mindig kedvezőtlen lakásviszonyok megjavítása céljából” közel 400 millió forinttal növelték a lakásépítkezés keretét, amiből többek között 586 helyett 2000 új bányászlakást és 200 helyett 2500 új munkásszállói férőhelyet kívántak létesíteni. Ez a kezdeményezés Tatabányát, Komlót, Oroszlányt, Petőfibányát, Diósgyőrt, „Sajómelléket” (Kazincbarcikát), Ózdot, Dorogot, Salgótarjánt, Borsodnádásdot, Miskolcot és Budapestet, valamint – új megyeszékhelyként – Békéscsabát érintette. Figyelemre méltó, hogy a fenti többletberuházásokkal egyidejűleg a tanyaközpontok magánérs beruházásainak állami hiteltámogatására előirányzott 100 millió összegét megfelelték.

Az OT Közületi Főosztályán 1950 júliusában készült közületi fejlesztési terv a lakásgazdálkodás, a vízvezeték és csatornázás, az útépités stb. 1951. évi feladatait vette sorra. A lakásgazdálkodásnál felállított fontossági sorrend, amely a többi kommunális területre is érvényes volt, a következőképpen nézett ki:

a nehéziparban bővített, felújított, illetve újonnan épített üzemek dolgozói számára, valamint a bányászatban munkába állók részére kívántak mindenekelőtt lakhatást biztosítani;

a fővárosban jelentkező igények kb. 70%-át tervezték kielégíteni;

az új megyeszékhelyeken a tanácsi dolgozók elhelyezését látták szükségesnek megoldani;

s legvégül: a szocialista mezőgazdasági üzemek dolgozóinak „legfontosabb szükségleteit” is tekintetbe kellett venni.

A közületi főosztály tervezete az első kategória legfontosabb elemeként a szocialista és más ipari városok lakásszükségletét nevezte meg (a dunai kombinát, a várpalotai kooperáció, a borsodi kombinát, továbbá Miskolc, Salgótarján, Ózd, Győr, illetve a bányásztelepülések közül Komló, Oroszlány, Tatabánya, Bodajk igényét); továbbá egyértelműen leszögezte: „a vidéki városok közül a lakásépítés súlypontja az ipari centrumokra helyeződik, [...] a folyó évi terv a döntően nem ipari jellegű vidéki városok lakáshelyzetének megjavításáról nem gondoskodhat”. A többi kommunális beruházás elosztásánál is ez a tétel ismétlődött: fontos feladatnak nevezték például a vízvezetéki ivóvízzel ellátott lakások számának növelését, természetesen itt is „súlyponttal az ipari lakótelepekre”. Az OT Közületi Főosztálya egyúttal azt is kinyilvánította, hogy „az egyéb jellegű városok és községek számára új vízmű létesítése 1951-ben nem indul meg”. Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy amíg Kazincbarcika vízművére és csatornázására 5 millió forintot irányzott elő a Tervhivatal - 2 ezer lakos számára, addig a falusi és tanyai vízellátás javítására - 6 millió 730 ezer ember életkörülményeinek megváltoztatására - összesen 13 millió forintot szánt.

1951 januárjában az OT elnöke ezt – az előző évben már „bejártott” – beruházási gyakorlatot erősítette meg külön rendelettel. Vas Zoltán egyetlen tollvonással kijelölte azt a településkört, amelyben valóban érdemi városfejlesztési beruházások történhettek. Az elnöki rendelet a szocialista városokban (Ajka, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Tatabánya, Várpalota), három jelentős ipari regionális központban (Győr, Pécs, Miskolc), az akkor még szintén várossá fejleszteni kívánt ipari falvakban (Bodajk, Nagybátony, Petőfibánya, Szigetszentmiklós, Zirc), valamint öt egyéb iparosítandó településen (Békéscsaba, Gödöllő, Hódmezővásárhely, Szolnok, Vác) kívánta megteremteni a lakótelep- és lakóház-építkezések, valamint a kommunális beruházások összhangját. Ez az operatív intézkedés erősebb hatású volt, mint a néhány hónappal későbbi 166/8/1951. sz. NT-határozat, amely az iparosított I. osztályú településeken kívánta koncentrálni a „szociális, kulturális, közlekedési és egyéb városfejlesztési” beruházásokat. Az ipari településeknek ezzel olyan zárt köre jött létre, amelynek tagjai – a nagy ipari investíciók mellett – az infrastrukturális beruházások döntő részét is megkapták.

Vas Zoltán rendeletének hatása már az 1951. évi népgazdasági terven is felismerhető. A kommunális beruházások elosztásánál újra és újra ugyanazok a településnevek ismétlődtek:

az egészségvédelemnél Budapest, Dunapentele, Komló;

a népművelésnél – egyedülként – Dunapentele;

az oktatásnál Budapest, Dunapentele, Győr, Miskolc, Veszprém;

a város- és községfejlesztésnél Ajka, Bodajk, Budapest, Debrecen, Dunapentele, Győr, Komló, Miskolc, Nagybátony, Oroszlány, Ózd, Pécs, Petőfibánya, Salgótarján, Szigetszentmiklós, Tatabánya és Várpalota.

A legutóbbi beruházási kategóriára – többek között a lakás-, irodaház- és útépitésre, parkosításra stb. – szánt 360 millió Ft-nak kb. 70%-át eleve a szocialista városok fejlesztésére irányozták elő.

Az 1951 nyarán elkészült következő évi lakásépítési terv már az éves népgazdasági tervben foglalt ún. kapcsolódó beruházások részletezését tartalmazta. Az OT illetékes osztályának feljegyzése előrebocsátotta, hogy „az 1952. évi lakásterv súlypont feladata a kiemelt településeken új üzemek, új városok kialakításával kapcsolatosan jelentkező munkaerő-szükséglet elhelyezésének biztosítása, lakások és munkásszállások építése”. A források szűkössége miatt ugyan a szükséges 12 700 lakás helyett csak 11 ezret kívántak megépíteni, de ezek eloszlása maximálisan illeszkedett az OT-elnöki rendelkezéshez: az állami forrásból építendő lakásoknak közel 50%-át, mintegy 4100 otthont a szocialista városokban kívántak létesíteni.

Az MDP PB 1952. februári, folyó évi tervről szóló határozatában ismét csak a nehézipari központokat részesítette kiemelkedő mértékben a kommunális beruházásokból. Új, állami finanszírozású lakásokat szinte kizárólag Sztálinvárosban, Miskolcon, Várpalotán, Tatabányán, Salgótarjánban és Komlón kívántak építeni.

Az 1952. év folyamán fellépő gazdasági-beruházási nehézségek azonban súlyosan érintették a lakásépítkezéseket is. Az MDP PB elé terjesztett – fentebb már idézett – 1952. szeptemberi pártközponti jelentés szerint nyár végéig a tervezett lakásoknak alig 30%-át adták át még Sztálinvárosban, Kazincbarcikán és Komlón is. Ez a lemaradás természetesen egyre súlyosbodó életkörülményeket idézett elő a szédületes tempóban növekvő szocialista városokban.

Nagy Imre 1953. júliusi miniszterelnökké választását követően azonban a pártvezetés és a kormányzat már nagyobb figyelmet szentelt az infrastrukturális kérdéseknek, a lakásellátásnak stb. A korábbi erőltetett fejlesztés következményeivel (a bányászvidékeken és az ipari térségekben tapasztalható lakásínséggel, rossz ellátással, embertelen körülményekkel) csak 1953 őszén szembesült igazából a vezetés, amikor a munkásosztály helyzetéről a kommunista hatalomátvétel óta először készült őszinte beszámoló. A szocialista városok – miközben Nagy Imre-kormány a nehézipari beruházásokat drasztikusan csökkenteni próbálta – ezúttal úgy élveztek előnyt, hogy a lakosságuknak derékhadát adó munkásság életkörülményeinek javítása vált a kormányprogram egyik fő célkitűzésévé. Így nem meglepő, hogy az 1953-ban megkezdett és 1954-ben befejezni kívánt mintegy 14 ezer lakás 33%-a épült a szocialista városokban. Az MDP PB 1953 novemberében is úgy határozott az 1954. évi lakásépítési keretszámokról, hogy „túlnyomórészt Budapesten, Miskolcon, a bányásztelepüléseken és az új szocialista városokban épüljenek új lakások”. A vizsgált településkör kivételezett helyzete tehát megmaradt az új politikai körülmények között is megmaradt.

Mindent összevéve az I. ötéves terv időszakában kifejezetten romlott a lakáshelyzet, hiszen a minimálisan szükséges 120 ezer új lakás helyett összesen 88 ezer épült. A népesség vándorlása miatt azonban még kedvezőtlenebb helyzet állt elő, ugyanis 30 ezer lakás azokban a megyékben épült, ahonnan a lakosság elvándorolt. A migráció

célpontjának számító Budapesten és 11 megyében létesült 58 ezer lakás pedig messze elmaradt az egyre gyorsabban növekvő igényektől.

A magyarországi szocialista rendszer első öt évének mérlegét tehát a területfejlesztés és ipartelepítés szempontjából a következőkben vonhatjuk meg.

Amint azt a fentiekben is láthattuk, a területi és települési problémákat az 1948–1953 közötti időszakban – a fennen hirdetett szólamok ellenére – meglehetősen tervszerűtlen, ad hoc módon intézték. Az MDP vezetése nem tartotta magát az I. ötéves tervtörvényben megfogalmazott célkitűzésekhez, hanem a katonai–hadiipari követelmények szerint jelölte ki a fejlesztendő települések körét. Sokmilliárdos beruházások kezdődtek megfelelő szakmai előkészítés, hatástanulmányok és távlati tervek nélkül, egyedi – leginkább (katona)politikai – döntések alapján. A TERINT és az OT hiába dolgozta ki országosan koordinált fejlesztési tervek sorát, azok jó részével a legfelsőbb politikai vezetés érdemben sohasem foglalkozott. Azon tervek többsége is íróasztalfiókban maradt, amelyeknek az lett volna a feladata, hogy összhangot és egyensúlyt teremtsen a különböző iparágak fejlesztése, illetve az egyes beruházások között. Így a többé-kevésbé koherens elképzeléseknek csak egyes elemei valósultak meg, aminek következtében termelési kooperációk váltak hiányossá. Az ismertetett tervezetek tehát a gyakorlatban legfeljebb háttéranyagként szolgáltak az éves beruházási tervek összeállításához. (Egyéb szakértői-intézményi háttér hiányában nem is támaszkodhattak volna másra az OT ágazati főosztályai.) Továbbá a vizsgált dokumentációk képezték az egyik kiindulópontját annak az 1958–59-ben elindított vidéki ipartelepítési (tulajdonképpen területfejlesztési) programnak, amely azután számos elképzelést át is vett a korábbi tervezetekből.

Mai értelemben vett területi fejlesztés a korszakban nem folyt. A fejlesztés egyetlen céljává, s ugyanakkor eszközévé az iparosítás vált. A fejlesztéspolitika ráadásul eleve fordított logikával gondolkodott: nem egy adott régió felzárkóztatásához kerestek megfelelő eszközöket, hanem gyáraknak igyekeztek katonai, politikai, nyersanyag- és munkaerőellátási szempontból ideális „telephelyet” találni. Ezért az, hogy az 1948–1953 között kidolgozott különféle ipartelepítési tervekben megjelölt új üzemek jelentős része nem valósult meg, az a telephelyül kiszemelt helységek fejlesztésből való kimaradását is jelentette. Az 1951-ben első osztályba sorolt 72 település közül alig 25-be telepítettek új üzemet, különösen az alföldi és dél-dunántúli településekre tervezett fejlesztések maradtak el. A hidegháborús hisztéria következményeként pedig a nyugati és déli határmenti területekre gyakorlatilag fejlesztési tilalom volt érvényben, amelyet csak 1953-tól enyhítettek. A fejlesztéspolitika az egyébként is iparosodott észak-kelet–dél-nyugati tengely településeit részesítette előnyben az alföldi régió városaihoz és községeihez képest: Budapestet, a szocialista városokat és talán még 15–20 ipari települést. A területileg is szelektív fejlesztés miatt százezrek voltak kénytelenek az ország otthonuktól távol eső részein munkát vállalni, emiatt drasztikusan megnőtt az ingázók száma és az ingázás távolsága.

A fentiekben ismertetett 1951-es településosztályozás mérföldkő volt a hazai terület- és településfejlesztés történetében, mert – bár ez a kategorizálás rövid ideig volt érvényben, és a kiemelt települések köre többször változott – az 1980-as évek

közepéig meghatározta a fejlesztés egész logikáját, gondolatrendszerét. A településeket az osztályozással egy merev redisztribúciós struktúrába tagozták be, és egyértelműen ez a hierarchiában elfoglalt pozíció szabta meg falvak és városok fejlődését egyaránt. A szocialista fejlesztéspolitika centrumokban gondolkodott, és amint arra Hajdú Zoltán is rámutatott, a nagyvárosok favorizálása, valamint a munkásosztály- és városcentrikusság jellemezte. A fejlesztési szakemberek súlypontokat kívántak képezni egy-egy régióban, hogy aztán azok „kisugározzák” a gazdasági-társadalmi fejlődést. Ez természetesen együtt járt a nem kiemelt települések diszkriminációjával, sőt, időnként kifejezett visszafejlesztésével (építési tilalom elrendelése, közintézmények megszüntetése, közellátás megszüntetése stb.).

A TERINT különféle előkészítő tervezetei egyre szűkebbre vonták a fejlesztendő települések körét. A törvényerejű rendeletként véglegesített kategorizálási rendszer semmibe vette a településállomány sokszínűségét, s az osztályozás kezdetben földrajzi–közigazgatási jellegű szemléletét egyoldalú iparfejlesztési doktrínával váltotta fel. Így leginkább a bányászati–nehézipari–hadiipari konglomerátum üzemeinek „telephelyül” szolgáló települések fejlesztését segítette. A többi település pedig – még ha be is került az „elit” I. osztályba – legfeljebb a fejlesztési pénzek maradékán osztozhatott. Az alsóbb, különösen a III. kategóriába sorolt, többségében kistelepülések pedig szinte halálra voltak ítélve, hiszen nemhogy központi segítséget nem kaptak, hanem még a helyi forrásokat is elvonták tőlük.

Az 1948–1953 közötti korszakban az infrastrukturális javak elosztása is a településosztályozás logikáját követte. A fejlesztés hierarchiája ezen a területen is hasonlóan épült fel, mint az iparosításnál: a kitűzött és rangsorolt célok mindegyikének megvalósításához sohasem volt elegendő pénz, ezért a kivitelezés során a forrásokat az első helyekre sorolt beruházásokra koncentrálták. Kommunális és szociális beruházások – a forrásoknak a termelőszférába és -beruházásokba történt koncentrációja miatt – csak a legszükségesebb mértékben valósultak meg. Mindezek következtében csak a kiemelt ipari beruházásoknak helyet adó települések, közülük is különösen a szocialista városok részesültek a szűken mért állami lakásépítési, közműfejlesztési és egyéb szociális forrásokból. A vizsgált források tanúsága szerint bizonyos években az ország 8–9 szocialista városában használták fel az összes kommunális és szociális beruházási forrás 40–70%-át. Ugyanakkor a szocialista városokban az erőltetett, gyors növekedés miatt még a kiemelt helyzet ellenére is embertelen állapotok uralkodtak, hiszen lehetetlenség volt 2–3 év alatt kész városokat építeni. Az ország többi települése lényegében magára volt utalva: közműfejlesztésre legfeljebb a jelképes összegű helyi forrásokból futotta, a lakásépítésnél pedig megmaradt az önerős magánépítkezés.

A beruházási-fejlesztési forrásoknak ilyen egyoldalú, a magyar településállománynak egy szűk rétegét preferáló elosztására a magyar történelemben korábban nem volt példa. 1948–1953 között a szocialista városokban végrehajtott (ipari, városépítési stb.) beruházások az összes beruházási forrásnak közel 50%-át emészthették fel. Mindez máig hatóan befolyásolja a magyar gazdaság struktúráját és településszerkezetét. Ma már tudjuk, hogy mérhetetlen luxus volt ezeknek az „egy város – egy gyár” típusú településeknek a létrehozása és fejlesztése, amely az ipar mindenhatóságába és örökkévalóságába vetett hiten alapult.

A Rákosi-korszak ipar- és településszerkezeti öröksége még napjainkban is teherként jelent, hiszen a (volt) szocialista városok közel 400 ezer lakójának sorsa ma is megoldandó kérdés. Kazincbarcika, Tiszaújváros és Százhalombatta az 1960–70-es években kiépített, s folyamatosan fejlesztett, majd az 1990-es években privatizált vegyiparának köszönhetően prosperáló település. A két megyeszékhelyi státusú bányászváros, Tatabánya és Salgótarján talán már túljutott a válságon a többi szocialista városénál diverzifikáltabb gazdasági szerkezetének köszönhetően. Salgótarjánban a privatizált üvegyár, tűzhelygyár stb. fejlődése, Tatabányán az újonnan megtelepedett autóipari és elektronikai beszállítócégek növekedése jelenti a kiutat. Oroszlányban a szénbányászat esetleges végleges megszüntetése miatt aggasztó a helyzet, ráadásul új iparágak továbbra sem telepedtek meg a városban. Dunaújváros ma is függ az acélipar nemzetközi recessziójától, néhány évi „szárnyalás” után a vasmű és a város újra központi támogatásokért kilincsel. Komló, a feketeszen-bányászat egykori fellegvára Pécs szatelit-településeként tengődik. Ajkán és Várpalotán – a szénbányászat leállítását követően – a szintén privatizált alumíniumipar egymaga nem képes felvirágoztatni a várost, így jövőjük továbbra is bizonytalan. Ózd 10–15 éve tartó leépülését pedig talán a közeljövőben lehet majd megállítani, ha végre sikerül nagybefektetőket csábítani az ország ezen távoli sarkába. A szocialista városok új pályára állítása hosszú és fájdalmas folyamat, de talán megalapozottabban és körültekintőbben történik majd, mint egykori alapításuk és várossá nyilvánításuk.

Irodalom

Ádám (1985) = Ádám Anna: *Ipartelepítés az első öt éves terv időszakában. Decentralizációs elképzelések és a valóság. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Budapest, 1985, Kossuth. Szerk.: Molnár János, Orbán Sándor, Urbán Károly. 181–200. o.*

Belényi (1984) = Belényi Gyula: *Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején. Honismeret, 1984/5. sz. 37-41. o.*

Belényi (1985) = Belényi Gyula: *Lakás- és településfejlesztés 1949–1956. Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő, 1985/12. sz. 489-496. o.*

Belényi (1996) = Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963). Szeged, 1996, Csongrád Megyei Levéltár. (Dél-Alföldi Évszázadok 7.)*

Belényi–Sz. Varga (2000) = *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó. Vál., bev. tanulmányt írta és jegyz.: Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Szerk.: Belényi Gyula.*

Germuska (2001a) = Germuska Pál: *A szocialista iparosítás Magyarországon 1947-1953 között. In: Évkönyv IX. Budapest, 2001, 1956-os Intézet. Szerk.: Kőrösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Ständeisky Éva. 147-172. o.*

Germuska (2001b) = Germuska Pál: *A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása. PhD-értekezés. Budapest, 2001.*

Hajdú (1990) = Hajdú Zoltán: *A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951). In: Tér – idő – társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Pécs, 1990, MTA Regionális Kutatások Központja. Szerk.: Tóth József. 157–166. o.*

Hajdú (1991) = Hajdú Zoltán: *Rendszerváltás, berendezkedés, területiség. Közigazgatási területi reformtörekvések Magyarországon 1949–1956 között. Magyar Közigazgatás. 1991/4. sz. 323–329. o.*

Hajdú (2001) = Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, 2001, Dialóg Campus Kiadó. (Területi és Települési Kutatások 17.)

A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai. = A Magyar Népköztársaság fontosabb törvényei és kormányhatározatai. Budapest, 1952, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.

Perczel (1989) = Perczel Károly: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. Tér és Társadalom, 1989/3. sz. 80–105. o.

Tatai (1984) = Tatai Zoltán: Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Budapest, 1984, Kossuth Kiadó.